

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ЦЕРКВА» ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Стаття розглядає проблемні аспекти інтерпретації поняття «церква» з позиції науки державного управління. Здійснено огляд чинного законодавства із питань нормативного закріплення понять: «церква» та «релігійні організації».

Ключові слова: держава, церква, релігійні організації.

Онищук С. В. Интерпретация понятия «церковь» как субъекта государственно-церковных отношений.

Статья рассматривает проблемные аспекты интерпретации понятия «церковь» с позиции науки государственного управления. Осуществлен обзор действующего законодательства по вопросам нормативного закрепления понятий «церковь» и «религиозные организации».

Ключевые слова: государство, церковь, религиозные организации.

Onishchuk S. V. The Concept of «Church» as the Subject of Church-state Relations.

Scientific article deals with the problematic aspects of the interpretation of the concept of «church» from the perspective of the science of public administration. Carried out a review of the current legislation to fix the normative concepts of «church» and «religious organisations».

Keywords: state, church, religious organization.

Термін «церква», окрім богослов'я, має широке розповсюдження в релігієзнавстві, історичній та філософській літературі, що свідчить про його багатоаспектність. Так, у словниках з релігієзнавства дане поняття розуміється, по-перше, як особливий тип релігійної організації, об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії на основі спільності віровчення і культу; по-друге, як християнська культова споруда з вівтарем і приміщенням для проведення богослужінь [1, с. 397]. В іншій релігієзнавчій літературі церква також визначається як тип релігійної організації зі складною, чіткою централізованою та ієрархічною системою взаємодії між священниками і віруючими, що здійснює функції вироблення, збереження, передачі релігійної інформації, організації й координації релігійної діяльності та контролю за поведінкою віруючих [2, с. 37].

В історичній довідковій літературі тлумачення досліджуваного терміну майже не відрізняється від попередніх дефініцій: це «специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації, зі складною, чітко централізованою та ієрархізованою системою стосунків між священнослужителями та віруючими, що продукують, зберігають і передають релігійну інформацію, координують релігійну діяльність і здійснюють контроль за поведінкою людей» [3, с. 405].

Можна визнати, що існуючі дефініції досліджуваного поняття на змістовному рівні визначають широке коло вимірів, в яких взаємодіють держава і церква. Водночас жодна з них не ставить акцент на тому, що зміст державно-церковних відносин зазнає постійних змін в процесі державотворення. Таким чином, проаналізовані дефініції не враховують функціонування державно-церковних відносин у досліджуваному контексті. Все це потребує внесення відповідних коректив у розуміння досліджуваного терміну.

Проблематика інтерпретації поняття «церква» розглядалася такими ученими, як Шевченко В. М., Білоус О. М., Черній А. М., Лахно А. І. та ін.

Цілі статті полягають у дослідженні проблемних питань інтерпретації поняття «церква» як суб'єкта державно-церковних відносин.

У вітчизняній науковій літературі досить розповсюджена точка зору, з позиції якої церква розуміється переважно як вид ієрархічної релігійної організації. Проблема інтерпретації поняття «церква» як суб'єкта державно-церковних відносин полягає у тому, наскільки широко чи навпаки вузько тлумачиться термін «релігійна організація» у контексті взаємодії з державою.

Треба відзначити, що в українському законодавстві нормативно закріплена взаємодія держави саме з релігійними організаціями, а поняття «церква» ототожнюється саме з останніми. Зокрема, у ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [4] зазначається, що в Україні законодавство регулює лише правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій. У ст. 5 Закону, констатується, що «Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави». Саме ж визначення терміну «релігійні організації» наводиться у розділі II «Релігійні

організації в Україні» в ст. 7. Згідно із Законом «релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється».

З такого нечіткого розуміння церкви як релігійної організації випливає, як влучно зазначає вітчизняний дослідник державно-церковних відносин В. Бондаренко, що «сьогодні, точно кажучи, ми не маємо підстави говорити про «державно-церковні стосунки», оскільки реально цю пару суб'єктів правовідносин, відповідно до чинного Закону, складають зовсім неспівмірні величини – держава, з одного боку, і релігійна громада чи інша релігійна організація, але не Церква як суспільний інститут, – з другого» [5, с.126]. Іншими словами, у чинному законодавстві України не існує юридичного визначення поняття «церква».

Зрозуміло, що у мовній практиці поняття «церква» має полісемантичний характер, тобто його значення щоразу випливає із контексту. Історично склалося, що воно асоціюється з, насамперед, християнським віровченням й може означати певний тип будівлі релігійного призначення, певну спільноту віруючих у Христа, об'єднаних не лише віровченням (догматами, правилами релігійної практики, релігійної поведінки тощо), але й організаційною структурою з відповідною ієрархією. Таку структуру, як випливає зі змісту представленої у законі дефініції, можна ототожнювати з релігійною організацією, а її в свою чергу вже з церквою, розуміючи при цьому переважно органи управління останньої (котрі і взаємодіють з державою). Такий підхід, на нашу думку, не є коректним, адже суть державно-церковних відносин таким чином зводиться лише до комунікації спеціально уповноважених державних органів з церковними органами управління, залишаючи за бортом цілий пласт державної політики не тільки щодо поведінки простих віруючих (мирян), котрі за своїми переконаннями вважаються частиною релігійної громади, але й навіть рядових священнослужителів.

У цьому розділі ми не будемо акцентувати увагу на інших недоліках українського законодавства у досліджуваній сфері, але той факт, що на офіційному рівні не існує чіткого розуміння одного із суб'єктів державно-церковних відносин, змушує наукову та експертну думку до пошуку оптимального співвідношення дефініцій термінів «церква» і «релігійна організація» в потрібному контексті.

Так, на думку українського дослідника Ю. Кривенка, релігійні організації слід визначити як систему різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань, що мають управлінські й виконавчі органи, чітку структуру, яка забезпечується змістом релігійної парадигми і культу. В свою чергу церкву він розглядає як самостійне структуроване релігійне об'єднання з відповідною системою управління, заснованою на ієрархічному принципі з регламентацією відносин всередині нього, а також із релігійними чи світськими організаціями [6, с.132]. Проте такий підхід, де церква знов таки ототожнюється з релігійною організацією та її управлінським ядром, обумовлює характер державно-церковних стосунків як взаємодію лише організаційних структур обох суб'єктів цих відносин.

На нашу думку, найбільш обґрунтовано до даної проблеми підійшли автори Концепції державно-конфесійних відносин в Україні. У Концепції пропонується розглядати релігійні організації «як об'єднання віруючих на основі єдиного віровчення, якому властиві всі ознаки соціальної групи та яке побудоване згідно з приписами віровчення; має право на набуття статусу юридичної особи з усіма правовими наслідками, що з цього випливають». Церква визначається одним із типів релігійної організації і тлумачиться як «структурована релігійна організація, заснована на ієрархічному принципі, з відповідною системою управління та регламентацією відносин всередині організації, з іншими релігійними і світськими організаціями та державою». Окремо, ставиться наголос на тому, що поняття «церква» використовується у Концепції як означення певного типу релігійних організацій, притаманних, насамперед, християнству (що цілком виправдано з історичної точки зору) [7, с. 70, 71].

Таким чином, згідно з Концепцією релігійна організація інтерпретується у набагато ширшому значенні, ніж, наприклад, це робить українське законодавство. Дану інтерпретацію церкви доцільно розширити, оскільки церква є без сумніву соціальним інститутом, яка, як і держава, виконує низку соціально важливих функцій, що залежать від типу суспільства й його історичного розвитку.

Треба відзначити, що функції держави є значно ширшими, ніж у церкви – вони охоплюють фактично усі сфери суспільного життя. За засобами державної діяльності – це законодавча, виконавча/управлінська, судова, правоохоронна, інформаційна функції. До внутрішніх функцій належать: вироблення внутрішньої політики держави у різних галузях, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя; регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організація і забезпечення системи оподаткування і контролю за легальністю прибутків громадян та їх об'єднань; гарантування безпеки громадян; зняття і пом'якшення соціальних

суперечностей; забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території держави; охорона і раціональне використання природних ресурсів; забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності і правопорядку, охорони довкілля, встановлених і регульованих правом суспільних відносин тощо [8, с. 38].

У свою чергу, церква як інститут, що діє у духовній сфері [9, с. 302] традиційно пов'язується з виконанням своїх безпосередніх інституціональних функцій, які полягають у реалізації засад віровчення, виконання церковних канонів, релігійної обрядово-святкової сфери, ієрархічних висвячування та призначень тощо. Разом з тим, незважаючи на те, що протягом XX – XXI ст. в Україні Церква формально усунена від політичної діяльності, вона брала та також бере активну участь у вирішенні соціальних проблем, забезпечуючи комунікативні інтегральні зв'язки в середині суспільства та виконуючи функції соціального контролю.

Зокрема, у сучасних секуляризованих державах у певних суспільних площинах держава і церква можуть успішно співпрацювати. Серед можливих областей співпраці церкви з державою більшість дослідників визначають: 1) миротворство на міжнародному, міжетнічному та громадянському рівнях, сприяння порозумінню і співробітництву між людьми, народами та державами; 2) турботу про збереження моральності у суспільстві; 3) духовні, культурні, моральні та патріотичні освіта та виховання; 4) збереження, відродження і розвиток історичної та культурної спадщини, включаючи турботу про охорону, відродження та розвиток пам'яток історії і культури; 5) діалог з органами державної влади будь-яких гілок і рівнів з питань, значущих для Церкви і суспільства, у тому числі у зв'язку із виробленням відповідних законів, підзаконних актів, розпоряджень і рішень; 6) піклування про воїнів і співробітників правоохоронних установ, їхнє духовно-моральне виховання; 7) робота з профілактики правопорушень, піклування про осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі; 8) науку, включаючи гуманітарні дослідження; 9) охорону здоров'я; 10) культуру і творчу діяльність; 11) діяльність з охорони навколишнього середовища; 12) економічну діяльність на користь Церкви, держави і суспільства; 13) підтримка інституту сім'ї, материнства і дитинства; 14) спротив діяльності псевдорелігійних структур, небезпечних для особи і суспільства тощо.

Отже, церква, реалізуючи себе у світоглядній функції релігії, може сприяти національній консолідації, що особливо важливо на початковому етапі державного будівництва, яке часто супроводжується кризовими станами в економіці, політичній, соціальній і духовних сферах, як це мало місце в період Української революції та становлення більшовицького режиму у 1917–1921 рр. і на початку 1990-х рр. Водночас релігійний вплив, що може чинити такий впливовий соціальний інститут як церква, здатен за певних обставин відтиснути деякі види державного регулювання (наприклад, правові, ідеологічні), маючи можливість регулювати найпотаємніші та найінтимніші стосунки між людьми [10, с. 641–642]. У цьому випадку держава і церква можуть виступати не тільки партнерами з моралізації і консолідації суспільства, але й конкурентами, якщо остання своєю діяльністю апріорі здатна викликати соціальну дестабілізацію, або якщо політичний режим, контролюючий державний апарат, сприймає Церкву як ворожий елемент з політико-ідеологічних міркувань. Типовим прикладом останнього сценарію стали державно-церковні стосунки за радянського періоду української державності, коли діяльність і саме існування релігійних об'єднань сприймалося органами влади як небезпечний соціальний феномен з позицій тодішніх завдань державного будівництва. У будь-якому разі соціальні функції Церкви, що здатні заходити на територію державних функцій, актуалізують управлінський аспект державно-церковних відносин, за яких діяльність Церкви виступає об'єктом державної політики і державного регулювання.

Підсумовуючи розгляд питання інтерпретації поняття «церква» як суб'єкта державно-церковних відносин можемо узагальнити наступні спостереження:

1) церкву необхідно у першу чергу розглядати як самостійний соціальний інститут, що реалізує низку спільних з державою соціальних функцій – інтегруючу, комунікативну та консолідуючу. Саме значення церкви як суспільного інституту зумовлює необхідність державного регулювання її діяльності для того щоб ця діяльність узгоджувалася зі змістом державних функцій. При цьому під церквою як соціальним інститутом мається на увазі не одна церква, а група церков, що мають значну суспільну вагу. Такими в Україні традиційно є Православна, Католицька і Греко-Католицька церкви (та їх організаційні структури – митрополії, патріархати тощо);

2) церква є також структурованою соціальною групою (віруючі), що об'єднана певним віровченням (конфесією) як правило одним із традиційних напрямів Християнства – православ'ям, католицизмом та протестантизмом. З церквою, як соціальною групою, органи державної влади взаємодіють переважно на соціальному, світоглядному і політичному рівнях, відповідно до представленої вище класифікації рівнів державно-церковних відносин. Оскільки даний вид соціальної

групи вирізняється поділом віруючих на мирян і служителів культу, які є носіями релігійної інформації у формі догматів віровчення, ритуалів і моделей поведінки, то дана особливість зумовлює існування певної ієрархії серед служителів культу, а отже і організаційної структури;

3) відповідно церква також ідентифікується з ієрархічною релігійною організацією, яка має відповідну централізовану систему управління. Саме з її керівним ядром – управлінськими структурами відбувається комунікація державних інститутів на організаційному, правовому, в окремих випадках на світоглядному і політичному рівнях.

Отже, під поняттям «церква» у даному дослідженні буде розумітися впливовий соціальний інститут, який має форму чітко структурованої соціальної групи віруючих-християн, об'єднаних за ієрархічним принципом в організаційну структуру (релігійну організацію), що має централізовану систему управління культовою, догматичною, виховною, іншою релігійною діяльністю, а також діяльністю у сфері відносин з державою та іншими релігійними організаціями.

Оскільки запропонована дефініція церкви, як суб'єкту державно-церковних відносин, на нашу думку, органічно об'єднує основні смислові виміри цього багатошарового поняття, це дозволяє нам повернутися до проблеми визначення сутності досліджуваних відносин в контексті завдань дисертаційної роботи. У зв'язку з цим ми вважаємо за потрібне включити в категоріальний апарат дослідження поняття «управління державно-церковними відносинами».

Дане поняття необхідне для чіткого визначення змісту та меж діяльності органів державної влади у сфері вироблення та впровадження політики стосовно церков. Остання у фаховій літературі часто асоціюється з релігійною політикою держави у певний історичний період [11, с. 366–370]. Проте нам імпонує інший теоретичний конструкт для позначення відповідної політики – модель державної церковної політики. Даний термін було впроваджене до наукового обігу російським релігієзнавцем М. Одінцовим. Дослідник визначає його як стійкий комплекс якостей і характеристик політики держави стосовно релігійних організацій, усталений в конкретний історичний період. У рамках відповідної моделі науковець М. Одінцов виділяє три складові: 1) теоретико-ідеологічну; 2) правову базу (Конституція, закони та інші нормативні акти, що регулюють діяльність релігійних організацій, права і обов'язки релігійних громад, характер взаємин держави і церковних інституцій); 3) організаційно-управлінські структури, які безпосередньо реалізують політику держави в питаннях свободи совісті і віросповідань [12, с.132–133]. Отже, дане поняття дозволяє охопити широкий спектр концептуальних засад, стратегій, підходів, мети, організаційно-практичних заходів та дій держави у досліджуваній сфері, у тому числі управлінського аспекту державно-церковних відносин на певному етапі державотворчого процесу.

Оскільки така діяльність є по суті державним управлінням у конкретній сфері суспільних відносин, то вона має ґрунтуватися на певних правових засадах, визначаючих межі втручання держави у сферу діяльності релігійних інститутів. Зокрема, дослідники визначають такі основні принципи, на яких базуються державно-церковні відносини в сучасній Україні: а) нейтральність держави по відношенню до будь-яких різновидів віри та релігійних об'єднань, що включає неприпустимість матеріальної підтримки чи інших виявів особливої прихильності держави до певних релігійних організацій; держава грає виключно роль арбітра при вирішенні міжконфесійних конфліктів; б) чітке окреслення у чинному законодавстві межі втручання держави у релігійну практику, що передбачає, зокрема, дотримання паритету між індивідуальними правами і свободами громадян та правами релігійних об'єднань, зобов'язання держави втручатися, якщо має місце порушення прав людини в релігійній практиці; в) визначення державою меж фізичної поведінки, за які не можуть виходити прихильники певних релігій тощо.

Таким чином, принципи державно-церковних відносин визначають: світський чи клерикальний характер держави, конституційно-правовий статус релігійних організацій та їх членів, майновий стан, міру участі церкви у справах держави і суспільства тощо [13, с. 25]. Базуючись на принципах державно-церковних стосунків, характерних для певного історичного періоду, управлінська діяльність органів влади (як власне і політика у релігійній сфері) за своїм характером могла істотно варіюватися на кожному етапі історичного розвитку даних відносин. Цьому в значній мірі сприяв розвиток суспільно-політичної думки, що завжди виступала ідеологічним підґрунтям для формування певних моделей державно-церковних відносин. Даному питанню ми ще приділимо детальну увагу в наступному підрозділі, а тут маємо зазначити, що не зважаючи на динаміку і характер розвитку взаємовідносин двох досліджуваних інститутів, державне управління, відповідно до його сутності, відображає властивості державної влади як суспільно-політичного феномену, яка: 1) має владний, організаційний, виконавчий характер, оскільки виконує усі види державної діяльності: законодавчу, виконавчу, судову; 2) реалізує вимоги закону шляхом виконання правозастосовної та правотворчої діяльності; 3) має виконавчо-

розпорядчий, організуючий характер стосовно органів державної влади та відносин між членами суспільства, які держава регулює шляхом організації й упорядкування; 4) має активний, цілеспрямований, загальнодержавний характер, що охоплює усі сфери суспільних відносин; 5) виражається у розробці управлінських рішень на різних рівнях державного управління, у різних його ланках [11, с. 44]. Таким чином, як зазначає В. Сіренко, саме наявність влади, державно-владних повноважень визначають структуру та методи управління [14, с. 5].

Виходячи з таких теоретичних засад, державне управління у досліджуваній сфері має певні незмінні ознаки, що обумовлюються властивостями державної влади: вироблення вищими органами державної влади певної релігійної політики, яка може варіюватися залежно від встановленого політичного режиму і місця релігії та релігійних організацій в системі пріоритетів державного будівництва, та механізмів її реалізації; формування і визначення повноважень спеціально уповноважених органів управління (інститутів) у сфері державно-церковних відносин; застосування органами виконавчої влади правових та інших методів регулювання діяльності релігійних інститутів з метою дотримання останніми законодавства, що регулює усі аспекти їх функціонування на теренах держави; застосування засобів регулювання або корекція поведінки, в окремих випадках світогляду цілих соціальних груп, що є прихильниками певних релігій, є членами (прихожанами і служителями) релігійних інститутів, виходячи з потреби або захисту прав людини, або інтересів політичного режиму.

Список використаних джерел:

1. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / Шевченко В. М. – К. : Наукова думка, 2004. – 560 с.
2. Черній А. М. Релігієзнавство: Навч. посіб. / А. М. Черній, А. І. Лахно. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2004. – 288 с.
3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
4. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України № 987-ХІІ від 23.04.1991 р. [Електронний ресурс] // Інтернет-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/про_свободу_совісті_та_релігійні_організації (22.10.2013). – Назва з екрану
5. Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті / В. Бондаренко // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник / за ред. А. Колодного, М. Бабія. – К. : 2002. – 157 с.
6. Кривенко Ю. В. Щодо співвідношення понять «церква» та «релігійна організація» / Ю. В. Кривенко // Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 2(18). – С. 130–132.
7. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011р. – К., 2011. – 82 с.
8. Хаварівський У. Б. Інституціоналізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / У. Б. Хаварівський; Львівський регіонал. інст. держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Л., 2011. – 255 с.
9. Соціологічна енциклопедія: А-Я / ред. кол. В. І. Астахова та ін. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
10. Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. – К. : Відділення релігієзн. Інст-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2000. – 1021 с.
11. Хаварівський У. Б. Науково-теоретичні аспекти державного управління у сфері релігій / У. Б. Хаварівський // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (22 жовтня 2010 р.) : у 2 ч. – Ч. 1 / за наук. ред.чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 366–370.
12. Одинцов М. И. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом / М. И. Одинцов. – М. : Центральный дом духовного наследия, Объединение исследователей религии, 2002. – 312 с.
13. Білоус О. М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. М. Білоус; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 180 с.

14. Аппарат государственного управления: интересы и деятельность : Монография / В. Ф. Сиренко, Н. В. Онищук, В. Б. Аверьянов, В. В. Цветков, Е. Б. Кубко и др. – К.: Наукова думка, 1993. – 165 с.

* Онищук Світлана Василівна – кандидат наук з державного управління, доцент, здобувач кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентіві України.